

Postimehes ilmunud August Kõivu ülevaade 1917. ja 1918. aasta sündmustest Kaukaasias ning mõningate eestlaste (sealhulgas autori) teekonnast Thbilisist Eestisse, samuti Karsi Uus-Estonia külast Põhja-Kaukaasiasse Livoonia asundusse. Kaukaasia lahkulöömine Venemaast 1917. Kubani vabariik. Teri vabariik. Raudteeside katkemine Taga- ja Põhja-Kaukaasia vahel. Sõjavägede liikumine; mägilaste rünnakud rongidele. Posti ja telegraafi katkemine Taga-Kaukaasias detsembris 1917. Taga-Kaukaasia komissariaat. Jevgeni Gegetškori (Gegetschgori). Thbilisi maapäev (seim) 10. veebruaril 1918. Nikoloz Tšheidze (Tscheidse). Bolševikud. Brest-Litovski rahu tingimused. Läbirääkimised Türgiga. Kars, Ardahan, Batumi. Akaki Tšhenkeli (Tschenkeli). Erzurumi vallutamine türklaste poolt 27. veebruaril 1918. Trabzon (Trapesund), Trabzoni läbirääkimised. Batumi langemine türklaste kätte. Taga-Kaukaasia sõjakuulutamine Türgile ja mobilisatsioon. Taga-Kaukaasia Demokraatliku Föderatiivse Vabariigi väljakuulutamine 22. aprillil 1918. Oma paberraha: Taga-Kaukaasia komissariaadi boonid. Vene sõjavägi Kaukaasias. Toidupuudus. Sarıkamış (Sarōkomōsch). Taga-Kaukaasia komissariaadi tagasiastumine. Vene sõjavägede lahkumine. Kaukaasia põlisrahvaste vabatahtlikud väeosad. Armeenlaste väeosade rüüstamis- ja hävitustegevus ning vägivald tsiviilelanikkonna vastu. Karsi kindluse üleandmine türklastele Taga-Kaukaasia DFV võimude poolt 25. aprillil 1918. Sõjapõgenikud Thbilisis. Uue kalendri kasutuselevõtmine Taga-Kaukaasias 1. mail 1918. Batumi rahukonverents 5. mail 1918. Taga-Kaukaasia maapäeva viimane koosolek 26. mail 1918 ning Taga-Kaukaasia DFV lõpetamine. Gruusia iseseisvuse väljakuulutamine. Tiflisi Eesti Täidesaatev Komitee. Kaukaasia Eesti Asunduste Keskbüroo Livoonias. Ajutine Tiflisi Eesti Konsulaat – asutamine 8. veebruaril 1918. Thbilisi eestlaste üldkoosolek 17. veebruaril 1918 Türgi: Kars: Uus-Estonia (Uus Estonka). Uus-Estonia revolutsioonieelne elanike arv (300 inimest). Sõja mõju Uus-Estonias. Plaanid Uus-Estonia küla ümber kolida. Võimalus kolida Põhja-Kaukaasiasse Livoonia asundusse. Armeenlaste laastav tegevus Uus-Estonia asunduses. Uus-Estonia elanikud Püks ja Punane. Eestlaste lahkumine Uus-Estoniast Karsi aprilli algul 1918. Osa eestlaste (92 inimest) lahkumine Karsist Thbilisisse. Karsis viibivate eestlaste tegevus tuletõrjes. Veel 50 eestlase lahkumine Karsist Thbilisisse koos Vene vägedega (Karsi jäi veel 100 eestlast, kelle saatus on autorile teadmata). Uus-Estonia külavanem J. Tombach. Türklaste kutse, et eestlased Uus-Estoniasse tagasi pöörduksid. Uus-Estonia küla sõjakahjud. 142 Uus-Estonia eestlase reis Poti linna eesmärgiga jõuda Livooniasse. Autori ja veel rühma eestlaste sõit Thbilisist läbi Poti sadama ja Kesk-Euroopa Eestisse. Rootsi saatkond Thbilisis. Krahv Friedrich-Werner von der Schulenburg. Saksa sõjaväe liikumine Thbilisis jm. Eestlaste saatmine Thbilisist Eestisse. Poti linn. Uus-Estonia eestlased (142 inimest) Poti linnas eesmärgiga pääseda Novorossiiski kaudu Livooniasse. Eestlaste saadikud Tarik (Tähtverest), Nigol (Elvast) ja Jürgens (Tartust). Laevasõit Potist üle Musta mere. Rumeenia: Constanța (Konstants). Teekond läbi Rumeenia: Fetești (Fetesti), Bukarest, Pitești (Pitesti). Karantiinilaagrid Rumeenias. Rumeenia olud. Teekond läbi Ungari ja Austria. Teekond läbi Ida-

Preisimaa: Slavskoje (Kreuzburg), Toruń (Torn), Olsztyn (Allenstein), Tšernjahhovsk (Insterburg), Sovetsk (Tilsit). Šiauliai (Schawli), Jelgava (Miitawi), Riia. Digiteeris A. Aule, kirjaviis muutmata.

Postimees (nr. 192), 17. oktoober 1918, lk. 1–2

Kaukasiast kodumaale.

A. Kõiw.

I.

Üleüldine seisukord Taga-Kaukasias.

Kui enamlased päälinnas läinud aasta sügisel wõimu oma kätte said, ütles Kaukasia ennast Wenemaast lahti. Tekkis terve rida wabariike: Kubani wabariik, Teri wabariik, iseseisew Tagakaukasia jne. Keegi neist ei tunnistanud enamlaste walitsust makswaks, aga isekeskis ei jõutud ka sidet sünnitada.

Kõige kurwem oli see asjaolu, et juba detsembri keskel raudtee liikumine Ees- ja Tagakaukasia wahel seisma sunniti, ja see on kuni tänapäewani nii jäänud.

Asi sündis järgmiselt. Sel ajal walgusid lõpmatud sõjawägede rongid ühes sõjariistadega Türgi piirilt Wenemaale. Mäerahwad, kellel suur isu sõjariistade järele, hakkasid rongide kallale kippuma ja sõjariistu sõjawägedelt röõwima. Sõjawäed olid niiwõrd korratud, et üksikutele röõwsalkadele wastu ei suutnud panna ja arutihti sõjariistad käest andsid. Nüüd said metsikud mäerahwaste röõwsalgad raudteede peremeesteks. Rongide pihta anti peidust tuld, sunniti rongid parajal kohal seisma, otsiti reisijad läbi, röõwiti ära, mis kellelgi kaasas, ja tarwitati kõiksugu wägiwalda reisijate kallal.

Asi lõppes sellega, et raudtee liikumine Ees- ja Tagakaukasia wahel seisma jäi, olgu siis, et mõni üksik sõjawäerong täielises wõitluse korras tee läbi murdis.

Ka post ja telegraf lõpetasid oma tegewuse Tagakaukasias detsembriga algades. Wiimane ajalehe number, mille Tartust Tiflisi saime, oli 17. dets. trükitud. Ainult raadio tõi wahel teateid sellest, mis päälinnas sünnib. Kuid needki teated olid imelikul kombel arutihti waled. Kõige weidram oli teade weebruarikuus, mille järele *eestlased Petrogradi linna ära olla wõtnud*.

Pikad ja rasked olid need kuud meile, eestlastele, kelle kodumaal sel ajal suured ja tähtsad sündmused arenesid.

Kõrgemaks võimuks Tagakaukasia sai nõndanimet. Tagakaukasia kommissariat, kelle juhatajaks oli Gegetschgori.

Brest-Litowski rahutingimisi ei tunnistanud Tagakaukasia enese kohta maks-waks. Maapäew (seim) kutsuti Tiflisis 10. weebruaril kokku. Maapäewa saadikuteks said need, kes Wene asutawasse kogusse waliti, ainult selle wahega, et walimise meetrit lühendati. Maapäewal oli üleüldse 115 liiget, nende seas ainult 4 enamlast. Sel ajal, kui Tscheidse maapäewa koosolekul awamise kõnet pidas, kogusid soldatid-enamlased linna aias miitingule, kus üles kutsuti maapäewa laiali ajama. Walitsus saatis sõjawäeosa miitingu kohale, kes koosolejate pääle tuld hakkas andma. Koosolek läks laiali 5 surnut ja 14 haawatut maha jättes.

Maapäew jätkas tööd. Tooniandjateks maapäewal said kolme kohaliku rahwa esitajad: grusiinlased, armeenlased ja tatarlased. Hakati „ühist keelt” nende kolme rahwuse wahel otsima. Esiotsa arwati see leitud olewat: maapäewa enamus tunnistas Brest-Litowski rahutingimised Tagakaukasia kohta kõlbmataks. Hakati Türgimaaga uuesti kaupa tegema. Nagu teada, oli Brest-Litowski lepingu järele Kars, Ardahan ja Batum Türgile lubatud, kuna aga Türgi wäed nimetatud linnadest weel sajad werstad kaugel olid. Oli lootust, et kui Türgile hästi kurja nägu näidata, ta siis ehk wast Brest-Lit. rahulepingust natukenegi maha jätab.

Türklane tegi kawala näo ja astus Tagakaukasia walitsusega läbirääkimisse. Rahusaatkonnad sõitsid 17. weebruaril (w. st.) Trapesundi linna kaupa tegema. Kaukasia saatkonna esimeheks oli grusiinlane Tschenkeli. Kaubeldi kaua, kuid selgusele ei jõutud. Türgi wäed sammusid aga jõudumööda edasi, wõtsid Erserumi kindluse (27. weebr.) ja mitu teist linna tagasi, hakkasid Batumile liginema. Kaukasia wäed põgenesid, suurt toidu tagawara ja laske-moona igal pool maha jättes. Seda nähes hakkas Türgi saatkond Trapesundis julgemalt rääkima: ta tunnistas awalikult, et Türgimaa Brest-Litowski lepingust midagi maha ei jäta, waid isegi weel lisa nõuab. Alguses ei räägitud sarnastest tingimustest midagi.

Grusiinlased ja tatarlased olid nõus järele andma, kuid armeenlased seisid wastu. Asi lõppes sellega, et Kaukasia saatkond Trapesundist aprilli algul ära kutsuti.

Selle järele langes Batum türklaste kätte. Ardahan oli juba warem wõetud. Jäi järele üksi Karsi kindlus, ja seda lubati kaitsta. Tagakaukasia kuulutas Türgimaale sõja.

Hakati sõjawäge koguma. Üleüldine mobilisatsioon kuulutati wälja: kutsuti lipu alla kõik noored mehed 18—28 aastani.

Siin kohal olgu tähendatud, et ka juba enne Trapesundi rahuläbirääkimisi katset tehti iseseiswalt sõjawäge mobiliseerida. Juba jaanuari algul oli seaduse eelnõu walmis, mille järele noori mehi kuni 32 aastani sõjawäkke nõuti.

See eelnõu wõeti aga Trapesundi läbirääkimiste ajal tagasi, sest jõuti otsusele, et see, kes mõõka tõmbab, saab mõõga läbi surma. Loodeti türklaste suur-meelsuse pääle. Aga kui sellest kõigest asja ei tulnud, hakati uuesti sõjawäge koguma, ja nüüd juba vähemal arwul, sest suur osa söögi- ja laskemoona oli wahe ajal Türgi kätte langenud. Nii siis, nõuti mehi 18—28 aasta wanaduses.

Ühtlasi kuulutas Tagakaukasia enese 9. (22.) aprillil iseseiswaks föderatiiw-wabariigiks.

Seni oli ta oma iseseiswusega otsekui pimesikku mänginud: juba sügisest saadik oldi „iseseisew”, kuid räägiti sellest aina sosinal, sest esiteks ei olnud Tagakaukasial oma rahasüsteemi, teiseks arwati, et Wene sõjawäed kas Türgi wastu kaitset wõiwad pakkuda, ehk vähemalt maal rüüstama ei hakka, ja kolmandaks näitas nii, et Türgimaa oma nõudmistes siis ikka wast ettewaatlikum on, kui tal ei ole tegemist mitte ainult Tagakaukasia, waid terwe Wene riigiga. Aga need motiiwid murenesid kõik ükshaawal.

Esiteks, *rahasüsteem*. Juba sügisest saadik ei saanud Tagakaukasia Wene keskwalitsuselt enam raha. Wõib olla, olid siin korratud posti ja raudtee liikumised süüdi, wõib olla, mängis Tagakaukasia meelsus, mis enamlaste walitsust makswaks ei tunnistanud, teatud osa, aga juba jõuluks jäid pangad tühjaks, rahaasutused ei annud enam raha wälja ja ametnikud ei saanud korralikult palka. Siin leidis Tagakaukasia walitsus nõu: ta hakkas *oma* paberiraha trükkima, kuid ei nimetanud seda mitte rahaks, waid nende paberite nimi oli „Tagakaukasia kommissariaadi boonid”. All seisis tähendus, et need riigi paberirahaga on ühewäärtuslised. Pangad hakkasid jälle wähehaawal töötama, ja nii saadi esimesest raskusest üle.

Edasi, *Wene sõjawägi*. Seda oli kuni jõuluni Kaukacias kole palju. Üksainukene raudtee, mis Kaukasiat Wenemaaga ühendab, ei jõudnud seda wäge küllalt ruttu wälja wedada, seda enam, et nim. raudteel, nagu juba eelpool tähendatud, metsikud rööwsalgad rongide käiku takistasid. Kõik raudteed, kõik linnad olid sõjawägesid murrul täis, kes wäeliinist sisemaale ruttasid. Wanake-Tiflis wärises ja tõmbas enese kramplikult kokku . . . Toidumoonast oli suur puudus. Leiwa nael tõusis jõulu eel kuni 3 rublani ja sedagi altkäe: linnas anti 3/[...] hinge kohta päewas. Aga määratumad toidu tagawarad jäid wäeliinile — Erserumi, Trapesundi ja Sarõkomõschi — kust pärast türklastele said; ei saanud neid säält ära wedada, sest soldatid wõtsid kõik rongid oma alla. Teatrid, kinematograafid, tsirkused ja uulitsad kubisesid sõjawägedest. Weel seisis 3 tuhat meest Tiflisist 300 wersta eemal laagris, kes kaua aega linnaga „läbirääkimisi” pidas Kaukasia walitsuse ja korralduste üle. Sündmuste järele, mis maapäewa awamise puhul linna aias aset leidsid, ähwardati sõjariistadega linna kallale tungida, kuid Tagakaukasia kommissariaat astus ametist ära, ja werewalamine jäi tulemata. Sarnastes oludes ei julgenud Tagakaukasia muidugi oma iseseiswusest rääkima hakata.

Aga Wene sõjawäed aurasid wähehaawal ära. Juba märtsikuus jäi Kaukasia Wene wägedest üsna tühjaks. Nende asemele kerkisid aga Kaukasia päris-rahwaste wabatahtlikud rahwuslikud wäeosad waatepiirile, kes pääasjalikult sisemist korda kaitsesid. Nii oli siis Tagakaukasia iseseiswuse wäljakuulutamisel ukse eest teine kiwi weeretatud.

Ja lõpuks, Türgi waade Tagakaukasia kui Wenemaa osa pääle? No, sellega ei loodetud ka kedagi enam petta. Nii oli siis 9 apr. tee täiesti waba, et oma iseseiswusest kogu ilmale teada anda. Ja nii tehtigi.

Juba warem — 24. märtsil — kuulutati üleüldine mobilisatsioon wäljal.

Nii siis, Tagakaukasia kogub sõjawäge. Türklane sammub aga Karsi sihis edasi. Armeenlaste wäeosad, mis Türgi wastu wälja saadetakse, ei tee muud, kui rüüstawad, põletawad, laastawad ja lõhuwad taganedes külasid, wägistawad naisi, raiuwad kaitseta tatarite külades tükkideks noori ja wanu, tapawad naisi ja lapsi ja ehiwad nende surnukehadega türklastele teed. Tatarlaste salgad teewad kättemaksmise tujus armeenlaste külades sedasama. Walitsus saadab igale poole kommissaarid, wahemehi, lepitajaid ja saadikuid, kuid need suudawad wähe korda saata. Tatarlased ootawad oma usuwenna — Türgi — käest abi, ja see tõttab neid päästma.

Et aga Türk wõidetud maades rikkalikku saaki eest ei leiaks, siis laastatakse terwed kreisid ja kubermangud, tehakse maapinna tasa õitsewad külad ja alewid. Inimesed aetakse elukohtadest wälja, sunnitakse põgenema, ja need jooksewad, kui hirmunud metsloomad, maanteid, raudteid, külasid ja linnu otsekui laawaga üle ujutades. Elumajad ja kraam tehakse tuleroaks, hobused riisutakse käest sõjawäe tarwis, ja inimesed on sunnitud tihti üsna jala paguteed ette wõtma. „Ennemalt olen küll ajalugu lugenu, aga nüüd olen teda ise oma silmaga näinud”, — need on auwäärt Eesti talutaadi sõnad, keda ühes teistega sunniti põgenema.

Türklased liginewad Karsi kindlusele. Ei ole kedagi, kes nende edasitungimisele tõket teeks. Grusiinlased on põhjusemõttelikult nõus Karssi ära andma ja ei rutta sellepärast teda kaitsma, kuna aga Armeeni wäeosad ülewal ettetoodud wägitükkidega on ametis. Kui türklased Karsi piirkonda jõudsid, olla ainult Wene ohwitserid nende pääle suurtükkidest mõne paugu lasknud kuid need üksikud paugud ei ole türklasi suutnud hirmutada.

Selleks ajaks oli aga Tiflisis juba tähtis walitsuslik pööre tulnud: türgiwastane Gegetschgori oli walitsuse eesotsast lahkunud, ja tema asemele astus türgisõbraline Tschenkeli. Juba siis ikka temale Karsist teatati, et olukord seal raskeks ähwardab minna, ja walitsus andis kindluse komandandile walju käsu, et see Karsi linna ühes kindlustega wiibimata türklastele annaks, sest seda nõuda Brest-Litowski rahuleping, mille Tagakaukasia ka enese kohta maks-waks tunnistawat. Karsi komandant täitis käsku ja 13. apr. (w. st.) sammusid Türgi wäed muusika saatel Karsi linna.

Tiflis ägas aga sõjapõgenejate all. Kõik ruttasid siia, sest see oli veel ainuke ne koht, kus oma elu eest enam-wähem julge wõis olla. Siin ei tulnud wähe-malt päewa ajal awalikke riisumisi ja tapmisi ette, ja keegi ei julgenud ennast otsekoheselt wargaks wõi rööwijaks nimetada. Niipalju suutsid rahwuslikud wäeosad Tiflisis ometi korda saata. Aga vähemates linnades oli lugu palju pahem: sääl tegid rööwsalgad tihti otse awalikult oma tööd. Wladikaukasist, Kutaisist, Elisawetpelist ja Eriwanist telegraferiti ühte lugu: „Saatke sõja-wägesid, seisukord on lootuseta”.

On sellepärast arusaadaw, miks kõik, kel oli wõimalik, Tiflisi ruttasid. Küm-ned tuhanded sõjapõgenejad ja muid, kes warju otsisid, walgusid igalt poolt siia kokku. 15. apr. (w. st.) olime sunnitud koolitööd lõpetama ja koolid wõeti sõjapõgenejate alla.

Olgu siin kohal möödamannes tähendatud, et Tagakaukasia kuni 18. apr. s. a. wana kalendri järele elas. Alles 18. apr. kuulutati esimene mai wälja ja wõeti pidulikult wastu.

Kuid rasked olid need esimesed maikuu päewad. Türklane ei jäänud Karsiga rahu, nagu oodati, waid hakkas edasi tungima.

Rahukonwerents astus 5. mail uuesti kokku ja nüüd juba Batumi linnas. Kuu-lutati sõjariistade rahu, kuid olukord oli põnew. Keegi ei lootnud enam selle pääle, et Tagakaukasia ennast weel omal jõul suudab kaitsta. Batumi rahulä-birääkimisi peeti suures saladuses, kuid see aina paisutas põnewust. Mustad pilwed kõikusid pääkohal. Ajalehed ei teadnud, mis ütelda.

Paar kuud tagasi rääkisid ajalehed weel selget keelt. Nii kirjutas kohalik gru-siinikeelne leht „Respublika” oma 6. märtsi juhtkirjas muu seas järgmist: „Meie juhtiwad ringkonnad peawad otse ja awalikult küsimuse meie maa tulewase saatuse üle ette panema ning Ukraina, Poola, Kura, Liiwi, Eesti ja Leedu eeskujul keskriikidega ja nende pääga — Saksamaaga — liginedes, selle eest hoolt kandma, et meie maa ja rahwa õigused tulewikus oleksid kindlustatud.” Samas mõttes kirjutasid ka teised Grusiini lehed.

Armeenlaste ajalehed, selle wastu, soowitasid ühendust Wenemaaga jalule seada, Wene enamlastega kokku leppida ja Wenemaa lepingu-osalistelt abi oodata.

See oli umbes paar kuud tagasi, kui Tiflisis weel iseseiswalt mõtelda ja kirju-tada wõis. Aga mai algul olid kõik nii kahwatanud, et keegi ei teadnud wärwi wõtta.

Batumi rahukonwerentsist wõtsid ka sakslased osa.

26. mail oli Tagakaukasia maapäewa wiimne koosolek. Maapäew lasi enese laiali ja tunnistas Tagakaukasia föderatiiv-wabariigi lõpetatuks. Grusiini rah-wuslik nõukogu tunnistas Gruusia iseseiswaks.

II.

Tiflisi Eesti Täidesaatew Komitee.

Läinud aasta sügisel hakati Tagakaukacias suure hoolega nõnda nim. rahvuslikke nõukogusid asutama. Sarnased nõukogud asutati rahvuslikkudel kongressidel, mis harilikult Tiflisis peeti. Ka rahvuslikkude nõukogude asupaigaks oli Tiflis. Nii oli siin juba jõuluks üle 10 rahvusliku nõukogu.

Sarnane nõukogu pidi oma rahwuse huwisid kohalikkudes walitsuse asutustes kaitsma, pidi rahwusele juhatust ja näpunäiteid poliitilistes küsimustes andma, pidi, ühe sõnaga, rahwuse pääajuks olema.

Ka eestlased hakkasid tarwidust tundma sarnase keskasutuse järele. Kuid raudtee liikumine oli sel ajal paraliseeritud, ja Kaukasia Eesti asunduste kongressi kokkukutsumine oli täiesti wõimata.

Ka oldi mõnelt poolt selle wastu, et sarnane keskasutus Tiflisis elule kutsutaks. Tähendati nimelt selle pääle, et Kaukasia eestlastel sarnane keskasutus juba olemas on, ja see on nimelt Asunduste Keskbüroo, mis läinud aastasel asunduste kongressil waliti ja mis Põhja-Kaukacias Liwonia külas asub. Teiselt poolt toodi aga ette, et Tagakaukasia eestlased Asunduste Keskbüroo abi praegusel ajal kuidagi wiisi tarwitada ei saa, sest et meil Põhja-Kaukasiaga läbikäimine täiesti wõimata.

Ka on harilikul ajalgi Asunduste Keskbürool raske Tiflisi walitsuslikkude asutustega asju ajada, kuna ta on sajad werstad Tiflisist eemal. Mõlgutati mõtteid ja murti pääd, kuidas olla ja mis teha.

Sel ajal astus salkkond kärsitumaid mehi kokku ja asutas 8. weebruaril s. a. „Ajutise Tiflisi Eesti Konsulaadi”, millel oli 9 liiget. Asutusel oli väga kõlaw nimi, ja weel kõlawamad olid need ülesanded, mis ta oma töökawas määras.

Iga „konsul” pidi üht tööstuse, ettewõtte wõi walitsuse haru juhtima. Nii oli näituseks sõja- ja mereasjanduse konsul, tööstuse ja kaubanduse konsul, rahaasjanduse konsul jne. Oli tundmus, nagu oleks meil siin tegemist endiste tsaariaegsete ministritega. Eestlased hakkasidki konsulid ministriteks hüüdma. See kõik sünnitas palju pahameelt ja suurt sõnasõda, seda enam, et kohalikkudes Wene lehtedes asjast kõnelema hakati.

Eesti seltskond ajas enese püsti. Üleüldine Tiflisi eestlaste koosolek kutsuti 17. weebruaril s. a. kokku. Siin mõisteti „Ajutise konsulaadi” tegewus hukka, sest et ta liiga kõlawalt eestlaste nimel rääkima oli hakanud. Tema asemele asutati „Tiflisi Eesti Täidesaatew Komitee”. See komitee pidi neidsamu ülesandeid täitma, mida teiste rahwuste rahvuslikud nõukogud täidawad: ta pidi Kaukasia eestlaste esitajaks olema kohalikkude walitsuslikkude ja rahwuswaheliste asutustega läbikäimises. Et aga Komiteel sellekohased wolitused

Kaukasia Eesti asunduste poolt puudusid ja et asunduste kongressi kokkukutsumine sel ajal wõimatu oli, siis otsustati selles asjas Kaukasia Eesti Asunduste Keskbürooga kirjawahetusse astuda. Büroo wõiks komiteele tarwilised wolitused anda.

Seni aga, kuni wolitused kohale jõuawad, peab Komitee oma parema äranägemise järele toimetama ja kohalikkudes asutustes eestlaste kasude eest tarwilisel korral jõudu mööda üles astuma. Ka arwati, et Täidesaatwa Komitee kohuseks jääb kohalikkudes ajalehtedes eestlaste olukorda õiges wärwis walgustada ja selle üle walwata, et üksikult keegi ilma tarwiliste wolitusteta eestlaste nimel üles ei astuks, nagu seda wiimasel ajal mitu korda ette tuli, kus „pool-eestlased” Wene ajalehtedes eestlaste nimel kirjatükke awaldasid. Komiteesse waliti 7 liiget. Komiteel on oma tempel ja pitser.

Postimees (nr. 194), 19. oktoober 1918, lk. 1

III.

Karsi asunduse eestlased.

Wersta 4 Karsi linnast eemal, Karsi kindluse piirkonnas pesitses kõige lõunapoolsem Eesti asundus Wene riigis, nimega Uus Estonka. Külas oli enne sõda 300 hinge, kes aastat 30 tagasi siia olid asunud. Elanikud olid põllumehed; karjakaswatus oli ainult toeks põllupidamisele. Ei elatud mitte rikkalt, kuid siiski jõukalt ja — pääasi — iseseiswalt.

Sõda tuli kui maruhoog meeste kaela. Kõigepäält hakati küla päralt olewat maad kärpima. Uusi eelkindlusi, teesid, harjutuse platse jne. hakati juurde ehitama, ja see kõik nõudis maad — pääasjalikult maad, mis oli eestlaste päralt.

Ka ülejäänud maa pääl ei saadud enam rahulikult tööd teha: kui laskeharjutusi peeti, pidid kõik töölised põllult ja karjad heinamaalt koju kolima. Elu läks päew päewalt raskemaks, hingenööriwamaks. Oli selge, et siin jäädawat aset ei ole.

Sõda riisus ka kooliõpetaja külast ära, ja elu muutus järjest õudsemaks.

Hakati wäljapääse teed otsima, wõeti nõuks kuhugi teise kohta ümber kolida. Saadikud käisid maad kuulamas ja leidsid lahket wastutulekut suguwendadae poolt. Põhja-Kaukacias, Kubani maakonnas asub õitsew Eesti küla nimega Liwonia.

See küla lubas Karsi eestlasi wastu wõtta ja kutsus neid oma juure kolima. Kuid ega eestlane nalja pärast ka teise kaela ei taha minna.

Liwonia küla ligidal on kroonu ja eraisikute maad olemas. Sea maad püüdsid Karsi eestlased teatud tingimistel omale saada, et siis juba ümber kolida oma maa pääle. Liwonia meeste suuremeelsust peab ainult austama, kui nad Karsi küla ühes ta elanikkudega oma liikmeks wastu wõtsid: see oleks teatud tingimustel wõinud nende omi huwisid riiwata. Aga weel rohkem tuleb austada Karsi meeste ausust, kes kannatlikult oma kohale jäid ja pikisilmi hakkasid ootama, millal maaküsimus Liwonia ümbruses otsustatakse.

Kuid sõjasündmused wõtsid ootamatu pöörde, ja Karsi mehed olid sunnitud koduküla maha jätma.

Küll peeti aru ja küsiti nõu, mis teha, kas põgeneda, wõi paigale jääda. Neile anti nõu paigale jääda.

Seletati ära, et türklaste poolt eestlastel hädaohtu ei ole karta, ja eestlased jäid rahuliseks.

Kuid Armenia wabatahtlikud wäeosad asusid külla ja hakkasid sääl wägitükke tegema, mis igast kannatuse piirist üle käisid.

Paremad hobused, mis armeenlastele silma puutusid, riisuti kohe eestlaste käest, ilma et nende eest mingit maksu oleks antud. Hra Punane (üks küla-mees) ei ole tahtnud oma hobust hääga käest ära anda; selle pääle on Armenia ohwitser oma tulerauast kaks pauku lasknud, mis aga, õnneks, meest ei ole tabanud. Siis on ohwitser tähendanud, et kui mees weel rahule ei jää, siis on ta koht aia ääres kraawis. Mees ostis muidugi hobuse eest oma elu, ja sellega lõppes asi.

Püksi peres, nagu ka mujalgi, riisuti kõik heinad ära. Püksi perenaine on tütreaga heina huniku juurde tulnud ja silmaweel palunud, et heinu nendele ka järele jäetaks, tähendades, et muidu nende lehm nälga sureb. Selle pääle on armeenlased upsakalt wastanud: „Kui teie üks lehm nälga sureb, siis pole sellest suuremat kahju, aga kui meie hulk hobuseid nälga surewad, siis on see kahju palju suurem”. Muidugi ei jäänud muud nõu üle, kui näljane lehm mõne rubla eest ära müüa. Ka hobuseid ja muud kraami, kellel seda weel oli, katsuti hoolega ära müüa, kuid ostjaid ei leitud. Igaüks müüs, mis kellelgi oli, et koguni ilma käest ära ei wõetaks.

Armeenlased tegid aga laastamisetööd edasi. Põletismaterjal riisuti inimeste käest, wärawa postid raiuti ja murti maha, aia teibad kisti wälja ja põletati supikatlate all ära. Kanadki püüti õuest kinni ja söödi ära.

Kuid eestlased püsisid siiski weel paigal: „Lind ka ei lähe naljalt pesast wälja, weel vähem inimene, kes eluaeg omas majas on elanud”, nii kaebas Püksi perenaene nende ridade kirjutajale.

Aga juba siis eestlastelgi kannatuse karikas täis sai, kui nad aprillikuu esimestel päewadel küla maha jätsid ja ühes sellega, mis kellelgi weel järele oli jäänud, Karsi linna tulid, et säält raudteel Põhja-Kaukasiasse ümber kolida.

Kuid raudtee oli sel ajal sõjapõgenejaid puupüsti täis ja nii ei mahtunud eestlased kõik korruga rongile. 92 inimest sai rongile ja sõitsid ära Tiflisi, teised jäid Karssi järge ootama. Need järeljääjad said isegi türklast näha. Kui Türgi wäed 13. apr. linna on marssinud, on eestlased säälnud ja türklaste poolt lahket wastutulekut leidnud. Türgi wäeülem on soowi awaldanud, et mitte keegi ei põgeneks, waid et igaüks oma külla tagasi pööraks ja rahulikult tööd jätkaks. On lubatud wiljaseemet ja muud abi põllumeestele anda. Isegi Türgi soldatid on lubatud wahtideks külasse panna, et üksikud rööwsalgad elanikkudele hädaohlikuks ei saaks. Kuid siiski oli õudne roojastatud pessa tagasi minna. Ka kardeti, et Türgi wahisoldatid küllalt ustawalt eestlasi kurdlaste rööwsalkade wastu kaitsta ei jõuaks, mille eest Türgi wäeülem wastutust enese pääle ei ole julgenud wõtta.

Eestlastest olid mitmed Karsi linna tuletõrjajate komando liikmeteks, ja need olid türklastele wäga tarwilikud.

Peab tähendama, et armeenlased, kes türklaste tulekul Karsist põgenesid, omad majad põlema süütsid, kuna aga Karsi kindluse ülemus, Taga-Kaukasia walitsuse käsul, linna terwelt türklastele pidi andma. Nii sündis siis, et erateel linna põletati, kuna aga ametlikult tuld tagasi tõrjuti. Eestlased, kui tuletõrjajad, olid muidugi wiimase ameti juures tööl. Kui türklased linna tulid, anti salkkond Türgi soldatid eestlaste hoole alla, et wiimased neid tuld tõrjuma õpetaks. Nii said eestlased kohe ametisse.

Neli päewa läks sedawiisi mööda. Selle aja sees olid kindluse üleandmise tööd lõpetatud ja Wene wäeosad ühes kindluse komandandi ja muud administratsiooniga lahkusid Karsist. Nendega ühes tuli ka 50 eestlast Karsist wälja. Järele jäi weel umbes 100 eestlast, muu seas ka Eesti tuletõrjajad, Eesti külawanem J. Tombach, ühes küla pitseri ja dokumentidega. Ja nende järeljäänute kohta ei ole tänini mingit teadet. Wõib olla. läksid nad külla tagasi, wõib olla jäid nad Karsi linna elama.

Need 50 eestlast, kes ühes kindluse staabiga wälja tulid, sammusid mõned jala, mõned, kellel weel hobune oli, sõitsid hobusega, kuni Aleksandropoli linnani. Saatmas oli neid Türgi wäeosa, et kurdlaste salgad neile teel kahju ei teeks.

Aleksandropoli linnast 8 wersta eemal tuli neile Wene raudruun wastu, kes nad turjale wõttis ja Tifliisi tõi. Hobused ja wankrid on türklased omale wõtnud, ilma et nad „aitäh” ka oleks ütelnud”. Weel on Türgi wäejuhataja lahkujate poole pöördunud sõnadega: „Kes tahab tagasi sõita oma elukohale, tulgu näidaku, missugune on hobune, pangu oma kraam pääle ja sõitku meiega ühes tagasi.” Kuid soowijaid ei leidunud.

Nii sõitsid siis veel 50 eestlast Tiflisi. Endised 92 inimest olid ka veel siin. Tiflisi Eesti täidesaatew komitee tegi, mis wõis, et suguwendi raskel tunnil aidata, kuid palju ei saanud temagi ära teha. Oli siiski tähtsust seltskondlikul asutusel, kuna siia tulnud eestlastel tarwilised dokumendid puudusid.

Sai isegi üles märgitud, palju kraami kellelgi külasse maha on jäänud, palju tee pääl ära riisutud.

Nende teadete järele on wäike Eesti küla ümmarguselt 57 tuhat rubla sõjaohwrina pidanud kaotama, sõjaeelsete hindadega arwates.

Praegu peaks saadud arwu veel kümne pääle kaswatama ja siis saaksime üle poole miljoni. Nii on siis küla pool miljoni kahju saanud, kuna teise poole kahjud on veel teadmata.

Musta öö katte all hakkas rong 8. mail Tiflisist Poti poole weerema ja wiis ühes 142 eestlast, kes Põhja-Kaukasiasse Liwonia külasse ruttasid. „Ei tea, kas saame enam millaski enam oma peremeesteks”, lausus keegi lahkujatest. Soowisime suguwendadele hääd reisi ja õnnelikku asumist uues kohas. Waiksed ohked olid wastuseks . . .

IV.

Reis kodumaale

11. juunist kuni 27. juulini. Käesolewa aasta algul ilmus Tiflisi nõnda nim. Rootsi kuninglik saatkond, kes Saksa konsuli majas eluaset wõttis. Tema ülesandeks oli, nagu ta ise seletas, sõjawangide wahetamist Saksa ja Wenemaa wahel korraldada. Selle saatkonna juure hakkasid käima ka nende maa-de elanikud, mis sõja sunnil Wenemaast said lahutatud. Need „okupeeritud maade” elanikud palusid nim. saatkonda, et see ka nende kodumaale reisimist wõiks korraldada. Samasuguse palwega pööras selle saatkonna poole ka Tiflisi Eesti Täidesaatew Komitee. Asi edenes wäga wisalt, sest saatkonnal ei olnud suurt wõimu. Alles juuni algul, kui Saksamaa mõju „iseseiswas” Gruusia wabariigis maksma pandi, hakkas ka „Rootsi saatkond” elawalt liikuma.

Saksa sõjawõimu esitaja Kaukasiast krahw Schulenburg sõitis 1. juunil Saksa sõjawäe saatkonna eesotsas Tiflisi. See oli esimene samm, mida Saksa walitus Batumi rahuläbirääkimise järele Tagakaukasiast astus. Waksali ees tõsteti Saksa riigilipp üles ja pandi Saksa soldatid juure wahti pidama. Waksali harjal lehwis aga Gruusia wabariigi lipp, ja Saksa soldatite kõrwal seisid ka Gruusia soldatid sõja mundris. „Seltsimehed” wahtisid wõõriti teineteise otsa.

Raudteed mööda hakkasid liikuma Saksa sõjawäed, Baku poolt toodi Saksa ja Austria sõjawäge, kuna Poti poolt wärsked Saksa sõjawäed Baku poole woolasid. Tiflisi lehtede teatamist mööda olla 8. juunil 5000 meest Potist Baku poole teele saadetud.

Linnas hakkas juba Saksa õhku tunduma. Rootsi saatkond muutus Saksa saatkonna eksport-osakonnaks. Väljareisijate esitajaid juhatati otsekohe krahw Schulenburgi juure. Ka Eesti Täidesaatwa Komitee liikmed ilmusid 4. juunil tema jutule. Nad palusid krahwi, et see tarwilisi korraldusi selleks teeks, et kodumaale reisijatele eestlastele Saksa walitsuse poolt takistusi ei tehtaks. Ühtlasi nõuti ka teateid Eestimaa poliitilise seisukorra üle. Krahw pani ette saadikuid kodumaale saata. Ettepanek wõeti wastu. Kr. Schulenberg lubas omalt poolt kaasa aidata, et eestlased kodumaale saaks.

9. juunil jõudis Tiflisi Saksa sõjawäe staab ja Saksa komandant; 10. juunil hakkas linnas ümber käima Saksa patrul; 11. juuni õhtul sõitis Tiflisist Poti poole esimene kodumaale reisijate rong, mida Rootsi saatkond korraldanud ja krahw Schulenberg teele saatnud. Rongis oli 15 eestlast, ukrainlased, poolakad, leedulased ja ligi paarkümmend „baltlast”.

Postimees (nr. 195), 21. oktoober 1918, lk. 1–2

Järgmisel päewal jõudsime õnnelikult Poti linna. Siin leidsime Karsi asunduse eestlased weel eest, kes juba kuu aja eest Tiflisist wälja sõitsid. Nad waeskesed istusid merekaldal laagris ja ootasid wõimalust, et laewale pääseda, mis neid Noworossiiski oleks wiinud, kust nad Põhja-Kaukasiasse oleks saanud. Toidu tagawarad olid kõikidel juba lõppemas. Tööd linnas ka ei leiduwat. Meeleheide oli meestel waraks. 7 peret palkasid omale purjepaadi ja lubasid sellega ära Noworossiiski sõita, kuna aga suurem hulk ühele weolaewale soowis pääseda, mis neid Odessa olla lubanud wiia: säält tahta mehed kodumaale tulla, sest pika ootamise järele olla nad oma reisiplaani muutnud.

Päew enne meid sõitsid Tiflisist kodumaa poole teele wäikerahwaste saadikud, keda hr. Schulenburg soowitas saata. Iga rahwus wõis kaks saadikut saata. Eestlaste saadikuteks olid K. Tarik, Tähtwerest ja A. Nigol, Elwast. Ühes nendega sõitis Tiflisist wälja ka meie, eestlaste, reisijate rühma „nina-mees” A. Jürgens, Tartust. Need olid kõik alles Potis ja ootasid laewa äraminekut. Nii oli meid siin kokku 18 eestlast. Karsi eestlased (142) jäid weel kaldale istuma.

Saksa aurulaew „General” sõitis 14. juunil minema. See laew oli pääasjalikult sõjawangide wedamiseks määratud, kuid pääle sõjawangide wõttis ta weel ka Balti ja Leedu omanikud ja mõned üksikud poolakad kaasa. Ukrainlased ja suur osa poolakaid jäid Poti linna korda ootama.

Meie — 18 eestlast — sõitsime ühes. Kord laewa pääl oli väga ilus. Erareisijad olid kõik kajutites, sõjawangid asusid alumisel korral teki pääl. Kardeti ujuwaid miine, millega Must meri üle olla külwatud.

Waikse ilma tõttu läks sõit väga lõbusasti. Laewal anti kontserte, lauldi ja mängiti. Ühel õhtul taheti isegi „palli” käima panna, kuid laewa kapten ei antud tantsimiseks luba, seletades, et see sõja ajal sünnis ei olla. Aknad kaeti ööseks kinni, et tuled kaugele ei paistaks.

Unustasin ütlemast, et kõik reisijad, kui ka sõjawangid, enne laewale wõtmist sauna aeti. Saunaks olid kolm wagunit korraldatud, mis siinsamas mere ääres üles olid seatud. Ühes wagunis oli riiete tuba, 2. pesemisetuba ja kolmandamas — musta pesu desinfitseerimise osakond. Nii olime siis puhtad küllalt, et laewal sõita.

Kaks ja pool päewa kestis meresõit. Hommikul 17. juunil jõudsimme Konstantsi linna Rumeenias.

Siin otsiti kõik reisijate asjad läbi, wõeti sõjariistad — rewolwrid ja ohwitseri mõõgad — käest ära ja korjati kokku kõik kirjad, mis reisijad Kaukasiast kaasa tõid. Kui kõik reisijad nime pidi läbi olid hüütud, wiidi nad sõjawõimude saatel komandandi juure. Asjad toodi hobusega järele. Komandant waatas reisijate dokumendid järele ja saatis nad siis sõjawangide laatsaretti, mis karantiiniks oli määratud. Järgmisel päewal „poogiti” reisijatele külge tüüfus, kolmandal päewal — kaitserõuged ja kolera, ning kaheksandamal päewal — uuesti tüüfus. Reisijad, kellel raha oli, wõisid linnas wõõraste majades elada, nendel, kes sõjawangide laagris elasid, lubati wabalt linnas ümber liikuda, ja kes antawa kroonu söögiga rahul ei olnud, wõis linnas söögimajas söömas käia.

Nii elasime Konstantsis 11 päewa. Linn on sõja ajal palju kannatada saanud; palju majasid on pommitamisel lõhutud, teistel ukсед ja aknad ühes piitadega wälja murtud ja põletispuudena sõjawäe supikatlade all tuleroaks tehtud. Inimesed on linnast suuremalt jaolt ära põgenenud, kurb leinaloor katab ilusat mereäärset linnakest . . .

Linnale püütakse kunstlikult elu sisse puhuda: sõjawäe muusikakoorig panewad tihti mereäärsel puisteel kontserte toime, kuid siin wõib ainult sakslasi, türklasi ja bulgaarlasi näha — rumeenlased hoiawad end eemale.

Toiduaineid on linnas nähtawasti weel vähemgi kui Tiflisis, aga nende hinnad ei ole — Tiflisi omadega wõrreldes — mitte ülikallid.

Meie elasime Konstantsis kaunis lõbusasti. Päewal käisime meres suplemas ja uitsime linnas ümber, õhtul kell pool 10, kui laagri wärawad kinni pandi, kogusime oma ühiselu ruumidesse kokku, sääl mängisime ja naljatasime, öösel magasime puhastel õlekottidel laud-woodites. Noor arst käis meid iga hommiku waatamas, kas wast keegi haige ei ole.

Meie karantiin pidi seaduse järele 23 päewa kestma, aga et uut reisijate salka oodati, kes jälle meie ruumidesse pidi asuma, siis rutati meie sisemaale saatmisega, et meie ülejäänud karantiini päewad Pitesti linna sõjalaagris ära istuks. Igamees sai tunnistuse ligi, et temale kaitserõuged, kolera ja tüüfus pandud, ja et ta 14. juunil pisielukatest puhtaks on tehtud. Wlimese all mõeldi Poti linnas saunatamist, mida enne laewale wõtmist toimetati.

Ärasõiduks anti meile 3 kauba- ja 2 sõiduwagunit, kuhu meie reisijate salk — 149 inimest — sisse paigutati. Komandant ise oli meid waksalisse saatma tulnud. Reisijate nimel tänas komandanti Eesti rühma „ninamees” hra. Jürgens. Omas wastuses tähendas komandant, et meie õigel ajal Kaukasiast tulema olla saanud, sest praegu olla Potis niipalju wäljareisijaid, et hirmus: ja weel olla sääil midagi sündinud, millest aga praegu weel rääkida ei wõiwat.

Nii siis sõitsime Konstantsist 28. juunil õnnistatult tulema. Saadikud jäid sinna maha. Raudtee läheb Donau jõest üle. Donau sild on rumeenlaste poolt taganemisel õhku lastud, mille tõttu siis jõest mootorlootsikuga üle tuli sõita. Olgugi, et Saksa soldatid reisijaid asjade tassimisel tagant sundisid, jäime siiski rongile hiljaks ja pidime terve ööpäewa Fetesti waksalis elama. Kuid ega sellepärast weel pääd norgu lastud. Saksa soldatid seisid ringi, imestasid Wene publikumi mängiwa meeleolu üle, mida ükski raskus ei suutnud rusuda.

Jalutades silmitsesime ümbrust. Maapind on tasane, suurem osa põldudest on harimata, lamawad söödis, üksikud maisi ja päewalille lapid kuiwawad kõrwetawa päikese all, lootus lõikuse pääle on liig wilets. Mõni tudisew taadike, mõni üksik laps on põllul liikumas, teised on nähtawasti sõjas. Samasugust pilti silmitsesin aasta tagasi läbi laia Wenemaa sõites. Kuid sääil olid siiski põllud wiljarikkamad, ja päikese kiired ei olnud nii lootusetalt hingenööriwad — õhkkond oli nagu kergem . . .

Waksalist wiib lai maantee eemal olewasse külasse. Maantee ääres on „wendade hauad” — Saksa surnuaed, kus palju künkaid, pikki ja waikseid. Kaugel põllul walendab wanake, kes maisi on hakkimas. Kaukasia eestlased tunnewad seda „hakkimist” küll, kus wäikese kõpla abil „kukurusi” põllult umbrohtu wälja raiutakse. Samasugune töö, samasugused tööriistad. Maanteed mööda sõidawad külamehed härgadega, mõnel üsna lagunened wanker, werise kaelaga härg ees.

Jõuame külasse. Sääil samasugused walged mullaonnid, nagu Wäike-Wenemaalgi. Inimesed käiwad räbalates, naised ja lapsed on paljajalu, mehed lagunened saabastes; poisikesed pakuwad end wõõraste teenistusse ja on wäga rõõmsad, kui kopika pihku saawad. Tahtmatult tikkus küsimus keelele: „Millal meie ometi kord wäljamaale jõuame, millal ometi kord see Wenemaa oma hädadega lõpeb?”

Juba Konstantsi komandant hoiatas meie reisijaid era jutuajamisel selle eest, et need woorimehi, pakikandjaid ja teenijaid ülemäära jootrahadega ei helli-

taks, kuid meie reisijad ei suutnud siiski wäljamaa normidest kinni pidada, ja oli kuulda, et meie järele hinnad igal pool kerkima on hakanud.

Kell 7 õhtul sõitsime Fetestist wälja Bukaresti poole. Waksalid teel on kõik lõhutud. Öösel kell 1 jõudsimme Bukaresti. Siin ootas meid soe supp ja kuum kohwi. Olime söönud ja joonud, siis aeti meie wagonid kuhugi linna ääre rohuplatsile, kus lageda lõunataewa all ilus oli wäsinud liikmeid sirutada. Kahjuks ei lubatud meil mitte seda ilusat linnakest waadata, mida wäikeseks Pariisiks nimetatakse.

Järgmisel päewal pandi meie wagonid kaubarongi külge, mis meid kell 2 öösel Pitesti linna tõi. Tuli wihma, oli pime ja õudne. Midagi ähwardawat rippus õhus. Reisijate asjad laoti platwormil hunikusse, kus neile wihmariie üle tõmmati ja soldatid juure pandi wahti pidama.

Kuskilt pimedusest toodi wiis wankert härgadega platsi, kes wäiksemad asjad, naised ja lapsed koormasse wõtsid, kuna mehed jala kõrwal marssisid, ja nii liikus rong sõjawangide laagri poole. Sõjawangide laager oli kahekordsete wärawate taga, kust wahid meid läbi lasksid. Siin leidsime ees koristamatud barakid, mis igawärwilistest pisielukatest kubisesid. Reisijate nõudmise pääle, et neil linna wõõrastemajasse lubataks minna, wastati kindlal sõnal, et see täiesti wõimata olla. Saime kohwi ja leiba ja heitsime unele, kuid magada ei saanud sel ööl keegi.

Hommikul weeti asjad waksalist kohale ja hakati meie eluruume puhastama. Laagrist wälja ei lastud kedagi. Süüa anti kaunis rohkel mõõdul, isegi tubakat, paberosse ja sigarid jagati suitsumeestele hinnata wälja, ja sellega pidid kõik rahul olema.

Ühes meiega olid laagris Türgi ja Rumeenia sõjawangid. Türklastega olime esiootsa koos, kuna Rumeenia soldatid meist traatwõru läbi olid lahutatud.

Teenijad — soldatid tõid meile linnast, mis keegi tellis ja mis saada oli. Juukselõikaja, kingsepp ja pesunaine käisid ise meie laagris meid teenimas, kroonu söögiga wõis ka läbi saada, ja nii ei jäänud üle enam muud teha, kui ära oodata, millal meie „katsumise päewad” täis saawad. Komandandi hoolekandmise tõttu sai arwatud meie karantiini aja alguseks 14. juuni, kui Potis saunas käisime ja laewale astusime.

Juuli kuu 7. päewal lõppes karantiini aeg. Seda päewa pühitseti — komandandi eestwõttel — pidulikult. Joodi wiina, õlut, konjakut, löödi tantsu ja — peeti wastastikku kõnesid. Komandant tähendas omas kõnes, et pidu puhas sissetulek ja reisijate wabatahtlikud annetused minna Saksa sõjameeste perekondade aitamiseks, kes sõjast kannatada saanud. Korjanduse leht pandi käima, ja igaüks ohwerdas, mis wõis.

Kõnesid peeti ka reisijate rühmade nimel — leedulaste, baltlaste ja eestlaste poolt.

Pidule toodi ka salk Rumeenia sõjawange, kellest ühed keelpillidel mängisid, kuna teised ringis oma rahvuslikku Rumeenia tantsu löid. Mängijate hääks korjati raha, tantsijatele anti paberosse.

Ei ole wist küll wiletsamaid sõjamehi terwes ilmas, kui need Rumeenia omad. Rõhutud waim, arenematu ilmawaade ja instinktiline metslooma kartus olemasolu eest — see kõik paistab nende silmist, kujust ja sunnib neid sõnakuu-
lelikult sinna waaruma, kuhu teised hurjutawad.

Samasugune pitsar lasub terwe selle rahwa pääl. Terwest riigist pikuti läbi sõites ei leia kusagil tugewat waimu, mis sel ehk teisel kujul katsuks ilmutada, mis raskuste all rusuks ei langeks . . . Imestades tahad siin küsida: „Oli siis tõesti Rumeenia aasta eest weel iseseisew riik?”

8. juulil hakati meid sellekohaste tunnistuste läbi linna laskma. Linn on puhas, palju rohelist, ilusad maitserikkad majakesed. Poed on tühjad, nagu Wenemaalgi, söögiaineid on raske saada, inimesed käiwad norus päädega, nagu warjud surmariigis, näib, et neil siin on kole igaw, ja külm õudsus asub hingesse, kui mõtled, et nad waesekesed eluajaks siia paigale peawad jääma . . .

Külas on inimesed ära hirmutatud, peidawad söögiaineid ja mõnikord iseenastki, kui wõõras ostja külasse ilmub. Aga kui nad aru said, et meie reisijad ausad ostjad on, siis toodi mune ja wõid küllalt päewawalgele.

Wäikeste takistuste tõttu sõitsime alles 13. juulil Pitestist tulema, olgugi et meie sõit 5 päewa warem oleks wõinud algada.

„Riia rühm” — nii nimetati Baltimaa elanikke, kes Riia kaudu kodupoole sõitsid — see sai omale 2 kauba- ja ühe sõiduwaguni, et ilma ümberistumata otsekohe Riiga sõita. Poolakad ja leedulased sõitsid juba warem minema. Riiga sõitjaid oli 53 inimest. Saatjaks anti meie üks alamohwitser kaasa. Sõitsime nagu harilikult kaubarongiga. Teekond läks Budapesti poole.

Rumeenia ja Austria-Ungari piiril seisime luulerikkas orus 5 tundi paigal, uut rongi oodates. Käisime wäikeses mäekülakeses piima ostmas. Piima saime wähe, sest loomad olla ära rekwireeritud ja toiduainete müümine keelatud. Need olid weel rumeenlased.

Edasi sõitsime tunnelist läbi ja olimegi Ungaris. Ungari madalikust lõikasime — Hermanstadtist Budapesti poole sõites — ääre läbi. Maa on haruldaselt wiljarikas, kuid lõikus on kohati siiski kehwapoolne; tööjõust paistab siingi puudus olewat.

Leiwataimedest on tänawu aasta mais maapinna rohkuse poolest esimese koha omandanud, ja seda wist sellepärast, et on kõige saagirikkam taim. Nisupõllud on hoopis kitsamad. Leiwa sees on suurel mõõdul kukurusi jahu, mis leiwa wäärtust märksa alandab.

Inimesed elavad osalt külades, osalt üksikutes taludes. Metsad puuduvad täiesti.

Igaw on wõõrastel väljadel wiibida, seda enam, et kuum päike ülewalt aruta kõrwetab. Ainult teeäärsed puisteed pakuvad rändajale warju.

Ungari on tänini täiesti omapäraseks jäänud. Oma lepinguosaliste wastu ei ole ta küllalt sõbralik. Meie pidime päewade wiisi waksalites paigal seisma, sest rongide saamine oli väga raske.

Waksalid on toiduainetest tühjad, leiba ei müü keegi, isegi klaasi täit keewa wett ei ole kuskilt saada. Meid söödeti soldatite söötmise punktides.

Ungarlased on waikse ja mõõduka iseloomuga inimesed. Wõõraste wastu on nad tagasihoidlikud. Oma kohust täidawad nad korralikult, kuid on natukene „iseennast täis”.

Wene sõjawangid on waksalite juures igal pool tööl. Neid olla suurel hulgal ka kohalikkude talumeeste ja mõisnikkude juures teenistuses, kus nende käis palju paremini käia, kui kroonu töö juures. Kroonu töölistele makstawat rubla päewas. Mehed wahetasid kõik suurel arwul Ungari rahasid Wene raha wastu ümber, mida nad meie käest said.

Budapestist keerasime põhja poole, sõitsime Austriast läbi ja tulime Oderbergi juures Ida-Preisimaale. Oppelnis käisime weel kord saunas ja puhastasime wääwli suitsu sees oma riideid, siis sõitsime edasi. Rong seisis waksalite juures väga wähe, kus juures wagonist väljatulek kõwasti oli keelatud. Kreuzburgist, Tornist, Allensteinist, Insterburgist ja Tilsitist sõitsime läbi.

Linnasid ei saanud näha, aga wiljapõldusid wahtisime küll. Maapind ei wõi oma wiljakusega just kiidelda, kuid hoolsa harimise tõttu kaswab sääl wili kaunis kenasti. Põlluharimise wiis ja wiljasordid ei lähe meie kodumaa omadest lahku. Rahulolles wõid siin laialisi kartulipõldusid silmitseda, mis lõunapoolistes maades täiesti puudusid. Ka ilus põhjamaa mets hakkab siin oma latwadega rändajat terwitama.

Preisimaalt sõitsime üle Schawli ja Miitawi Riiga. Siia jõudsime 24. juulil. Nii oli meie reis Rumeeniast Riiga 11 päewa kestnud. Riias peatasime weel üle paari päewa, et omi dokumente korraldada, ja sõitsime siis 27. juulil Walka, kust juba meie „Eesti rühm” iga nelja tuule poole laiali hakkas lagunema. Reis oli lõpetatud, olime *koju* jõudnud, kuhu nii väga igatseti.